

ким та Іваном Гольшанським. Дослідник вказував на неясність у цілях і намірах змовників, навівши дві версії. Згідно першої, вони планували усунути від влади Казимира, а великокняжий престол передати Михайлу Олельковичу. За іншою – змовники хотіли заволодіти деякими східними областями ВКЛ і разом з ними перейти під руку великого князя московського. Так чи інакше, але змова не вдалася, оскільки була викрита. Водночас Д. Іловайський резюмував, що «удільній системі в Литовській Русі завдано тяжкого удару, від якого вона уже не оправилась». Про небагатьох дрібних удільних руських князів зауважив, що деякі перейшли у московське підданство, а решта вже не становила загрозу для політичної єдності ВКЛ, охоче приймаючи «честь великокняжих намісників у містах і користуються відповідними доходами» [7, 287–288]. Так, автор фактично означив зведення нанівець на цьому етапі руської опозиції у ВКЛ.

Таким чином, політичну активність вельможного стану Д. Іловайський позиціонував, передусім, у ракурсі боротьби за державну самобутність ВКЛ. Литовсько-руська знать до 40-х рр. XIV ст. подається ним як монолітна сила у протистоянні польським впливам та покатоличенню. Натомість в епоху Казимира IV дослідник засвідчив поділ політичної еліти на кілька коаліцій. Одну з них – «русську князівсько-боярську партію» – дослідник трактував як поборника ідеї збереження автономії південно-руських земель у складі ВКЛ.

1. Чекурин Л.В. *Русский историк Д. И. Иловайский. Опыт библиографического исследования.* – Рязань, 2002.
2. Чекурин Л.В. *Без гнева и пристрастия: личность и судьба русского историка Д. И. Иловайского.* – Рязань, 2009.
3. Бабич И.В. *О Д. И. Иловайском и его учебниках // Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории: В 2 ч. – М., 1992. – Ч. 1.*
4. Багдасарян В.Э. *Иловайский Дмитрий Иванович // Энциклопедия.* – М., 2005.
5. Дурновцев В.И., Бачинин А.Н. *Ученый грызун: Д. И. Иловайский // Историки России. XVIII – начала XX века.* – М., 1996.
6. Иванов А. *«Смерти я не страшусь» Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) // Русская линия [Электронный ресурс].* – Режим доступа: <http://rusk.ru>.
7. *Иловайский Д. История России.* – Т. 2: *Московско-литовский период или собиратели Руси.* – М., 1896.
8. *Иловайский Д. История России.* – Т. 3: *Московско-царский период.* – М., 1890.

Mykhailiuk Yu.M. The political activity of the lithuanian-russian notables by Dmitriy Plovaysky. In the article is presented the D. Plovaysky interpretation of the aims, maintenance and results of the lithuanian-russian notables political activity in the second half of the XIV–XV cent., described by the researcher as the fight for the state originality of the Lithuanian Great Duchy.

Key words: D. Plovaysky, lithuanian-russian notables, political activity

Л. Л. Гончаренко

НІМЕЦЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ОТТО ФОН БІСМАРКА

У статті аналізується стан вивчення німецькими науковцями колоніальної політики Німеччини часів правління О. Бісмарка. Надається інформаційне забезпечення для подальших розробок німецького колоніалізму. Визначені існуючі позиції та оцінки дослідників колоніальної політики Німеччини часів правління О. Бісмарка. **Ключові слова:** Німеччина, колоніальна політика, Отто фон Бісмарк, канцлер, історіографія

Історія колоніалізму належить до вельми актуальних тем, що розробляються у світовій історіографії. Незважаючи на те, що, з розпадом колоніальної систе-

ми, це питання, здавалося б, утратило «прикладне» значення, інтерес до нього не згасає. Щорічно виходить чимало статей і монографій, присвячених цій проблематиці. Цьому сприяє відкриття доступу до раніше секретних архівних матеріалів, а також публікація нових документів особистого характеру, що висвітлюють події, які впливали на становлення сучасної політичної мапи світу. Тільки останніми роками, за умов значних змін у світі та через привернення уваги міжнародної співтовариства до поняття «глобалізму», стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. Отже, виникає необхідність знову повернутися до вивчення явища колоніалізму, в тому числі й німецького.

Одним із аспектів, що заслуговує на особливу увагу вчених, є роль видатних особистостей у розбудові світової колоніальної системи. До них безперечно належить і Отто фон Бісмарк. Історичний шлях, який Німеччина пройшла під його керівництвом, може слугувати взірцем для будь-якої держави, а з його ім'ям невідільно пов'язані важливі німецькі та загальноєвропейські події кінця XIX ст. Одним із таких явищ була колоніальна експансія Німеччини в 1880-х рр. Необхідність же наукового дослідження впливу О. Бісмарка на колоніальну політику Німеччини в 80-х рр. XIX ст. зумовлена тим, що це питання недостатньо досліджене у світовій і вітчизняній історичній науці.

Німецька історіографія колоніальної політики Берліну численна та ґрунтовна, а діяльність О. Бісмарка на різних етапах розвитку імперії постійно привертала увагу дослідників. Хоча до початку Першої світової війни німецькі історики зверталися до її вивчення, в основному, з метою популяризації ідеї «розширення життєвого простору». У цей час єдиною серйозною працею стала «Історія німецької колоніальної політики» А. Циммермана, опублікована 1914 р., автор якої прагнув виправдати колоніальну експансію Другого Рейху [1]. У 1920 – на початку 30-х рр. стабільність інтересу до колоніалізму зумовлювалася реваншистськими настроями, що панували після підписання Версальського мирного договору 1919 р., який німці розцінювали як «версальський диктат», що призвів до занепаду імперії.

На це впливало і важке становище німців у колишніх колоніях, а також поява в Англії та Франції документальних видань викривального характеру. Такі публікації були засновані на реальних фактах, хоч іноді й на вигадках. Розкриваючи найбільш негативні сторони німецького колоніалізму й епатуючи читача реаліями колоніального побуту, автори таких робіт переслідували цілком зрозумілу мету – сприяти легітимізації колоніальних надбань країн Антанти, зроблених за рахунок Німеччини. У цих обставинах подолання «почуття провини» німецької нації перетворилося на професійне завдання істориків та письменників. Історична наука і публіцистика поєдналися: історики зверталися до актуальної теми, а публіцисти шукали в історії минулого аргументи для пропаганди ідеї колоніального реваншу. Зокрема це відобразилося в працях Ф. Валентина, В. Віндельбанда, Г. Шпельмейєра, М. Хагена, Г. Хальгартена, Г. Янцена та ін. [2–7].

Характерною для цього періоду була і фундаментальна монографія М. Хагена «Колоніальна політика Бісмарка» (1923 р.), в якій висвітлені мотиви, рушійні сили та суперечливість політики Другого Рейху, розглянуті розбіжності колоніальних теорій і практичних результатів, їхнє втілення в життя. Співвідношення європейської і колоніальної політики М. Хаген трактував у контексті вибору Німеччиною зовнішньополітичних пріоритетів. Дослідник також стисло проаналізував

еволюцію поглядів канцлера у колоніальному питанні. Треба зазначити, що робота була не позбавлена упередженості, а її автор залишав поза увагою проблемні моменти, намагаючись показати політику О. Бісмарка винятково в позитивному ракурсі.

Ще одним прикладом робіт тих часів, що заслуговують на особливу увагу, є книга Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року. Соціологічне дослідження німецької зовнішньої політики до Першої світової війни» [6]. Він значно розширив теоретичний і конкретно-історичний аналіз, за рахунок ретельного розгляду діяльності фінансових та промислових угруповань, їх зв'язків з урядом О. Бісмарка. Ця робота виявилася корисною для розуміння контексту, в якому розгорталася діяльність рейхсканцлера. Г. Хальгартен всебічно досліджував проблеми, пов'язані з місцем колоніальної політики у зовнішньополітичному курсі Німеччини, а результати проектував на підсумки Першої світової війни. Серед інших праць, варта також уваги студія Г. Янца «Східна Африка в англо-німецькій політиці 1884–1890 рр.», де розглядаються переважно дипломатичні аспекти діяльності уряду О. Бісмарка і його взаємини з Англією у колоніальних питаннях [7].

Зусилля німецьких авторів щодо доведення необхідності перегляду умов Версальського мирного договору і повернення Німеччині її колишніх колоній досягло помітної активності в період панування нацизму. З авторів, які писали на цю тему в роки нацистської диктатури, необхідно відзначити насамперед В. Віндельбанда [3]. Зрозуміло, що він позитивно оцінював колоніальну політику рейхсканцлера, доводячи його суто миролюбні цілі у проведенні цієї політики.

Закінчення Другої світової війни, яке, здавалося, мало відкрити нові перспективи для об'єктивного вивчення цієї проблематики, не позбавило світову історіографію політико-ідеологічного забарвлення. У ній і надалі зберігалися тенденційні підходи, які потрібно враховувати під час її опрацювання. Західнонімецька історіографія продовжувала або схвалювати колоніальну експансію (у рамках поширених упродовж 1950-х рр. робіт істориків «консервативного» напрямку, наприклад, В. Ріхтера), або ухилятися від її оцінки, як це найчастіше робилося представниками «ліберального» кола (М. Герінг, С. Цехлін, Х. Кобер, Г.-У. Велер та ін.) [8–12]. Деякі з них намагалися розробляти «особливі» підходи, що загалом применшували місце та значення колоніальної політики. Так, представник ліберального напрямку В. Ріхтер у праці «Бісмарк», опублікованій 1962 р., підкреслював, що колоніальна політика була для рейхсканцлера лише інструментом [8]. У дослідженні Г.-У. Велера «Бісмарк і імперіалізм» [12] доводилася теза, що колоніальна експансія проводилася з метою виведення промисловості з глибокої депресії 80-х рр. XIX ст. Крім того, на думку О. Бісмарка, колоніальний ажіотаж повинен був відвернути населення від внутрішньополітичних проблем в країні.

Щоправда до істориків ліберального напрямку, звичай, зараховують Ф. Фішера [13] та ін. дослідників, які намагалися давати об'єктивну оцінку колоніальної політики і ролі О. Бісмарка в її формуванні та здійсненні. Однак можна погодитися з оцінкою провідного українського дослідника німецького колоніалізму С. Трояна [14, 20], що в цьому вони мало відійшли від підходу, розробленого Г. Хальгартеном, згадуваним уже вище. Деякі мотиви, зокрема елементи теорії імперіалізму, свідчать про схожість думок цих учених і висновків, які робилися в рамках марксистської історіографії, оцінки котрої загалом відповідали духу робіт, опублікованих радянськими, а пізніше – російськими та ук-

раїнськими вченими. З них можна виокремити праці Ю. Кучинського, М. Нуссбаума та Г. Штоккера, які мали вплив не тільки на німецьку, а й на російську радянську історіографію [15–19]. Зокрема вони підтримали, розпочату істориками ліберального напрямку, дискусію навколо питання категоріального визначення політики, започаткованої в часи Другого Рейху. Теоретичні дослідження стосувалися вивчення базисних проблем історії німецького капіталізму, що допомогло встановити закономірність і особливість процесу становлення німецької колоніальної ідеї. Водночас ці студії підготували основу для написання історії окремих німецьких колоній – Східної та Південно-Західної Африки, Камеруну, Того.

Видання у 1977 р. колективної праці «Натиск на Африку» стало значною подією наукового життя [265]. У науковий обіг були введені нові історичні джерела, традиційне суспільство континенту піддалося, хоч і недостатньо повному, але все-таки досить докладному вивченню. Німецькі історики розробили періодизацію німецької колоніальної політики в Африці, всебічно проаналізували колоніальну економіку, зокрема регіональні особливості та вплив на відносини з традиційним суспільством. Сутність колоніальної політики розглядалася через конфлікт між колонізаторами-німцями і традиційним суспільством Африки. Хоча у цій роботі враховувалися результати дослідження німецького колоніалізму, зроблені в 1940–70-х рр. радянською історіографією, а отже, вона певною мірою має похідний від неї характер.

Останнім часом з'явилися нові роботи, які мають неабияку наукову цінність. Серед них слід згадати праці Х. Грюндера («Історія європейської експансії. Від дослідників та конкістадорів до колоніалізму») й «Історія німецьких колоній»), Ю. Цімеррера («Геноцид в Німецькій Південно-Східній Африці і наслідки колоніальної війни в Намібії (1904–1908)»), Й. Шілджнехта («Бісмарк. Південно-Західна Африка та конференція з Конго») та ін. [21–24]. Згадані праці свідчать про поступове звільнення німецької історичної науки від ідеологічної упередженості та виступають ознакою збереження наукового інтересу до цієї проблематики.

Таким чином, аналіз німецької історіографії колоніальної політики О. Бісмарка доводить, що, незважаючи на активне вивчення питань колоніалізму, ще досі лишаються малодослідженими деякі «білі плями» історії колоніальної політики Другого Рейху, що, відповідно, вимагає подальшого комплексного студіювання цієї тематики. Одним із таких аспектів є з'ясування безпосередньої ролі О. Бісмарка в колоніальній політиці Німеччини впродовж 1884–1890 рр.

1. Zimmermann A. *Geschichte der deutschen Kolonialpolitik*. – Berlin, 1914.
2. Valentin V. *Deutschlands Außenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Weltkrieg*. – Berlin, 1921.
3. Windelband W. *Bismarck und die europäischen Großmächte 1879–1885*. – Essen, 1940.
4. Spellmayer H. *Deutsche Kolonialpolitik im Reichstage*. – Stuttgart, 1931.
5. Hagen M. *Bismarcks Kolonialpolitik*. – Stuttgart, 1923.
6. Хальгартен Г. *Имперализм до 1914 г. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Пер. с нем.* – М., 1961.
7. Jantzen G. *Ostafrika in der deutschen-englischen Politik. 1884–1890*. – Hamburg, 1934.
8. Richter W. *Bismarck*. – Frankfurt a Main, 1962.
9. Göhring M. *Bismarcks Erben 1890–1945. Deutschlands Weg von Wilhelm II bis Adolf Hitler*. – Wiesbaden, 1959.
10. Zechlin E. *Bismarck und die Grundlegung der deutschen Großmach.* – Stuttgart, 1960.

11. Kober H. *Studien zur Rechtsanschauung Bismarck*. – Tübingen, 1961.
12. Wehler H.-U. *Bismarck und der Imperialismus*. – Köln; Berlin, 1969.
13. Fischer F. *Griff nach der Weltmacht Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland*. – Düsseldorf, 1967.
14. Троян С.С., Троян П.С. *Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.)*. – Рівне, 2011.
15. Kuczynski J. *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*. – Berlin, 1962. – Bd. 3: *Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1871 bis 1900*.
16. Kuszynski J. *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus: 3 n 2 Bde*. – Berlin, 1950. – Bd. I: *Monopole und Unternehmerverbände*.
17. Kuszynski J. *Studien zur Geschichte...* – Bd. II: *Propagandaorganisationen des Monopolkapitals*.
18. Nussbaum M. *Vom «Kolonialenthusiasmus» zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Caprivi, Hohenloe*. – Berlin, 1962.
19. Stoecker H. *Deutschland und China im XIX Jahrhundert*. – Berlin, 1958.
20. *Drang nach Afrika. Die koloniale Expansionspolitik und Herrschaft des deutschen Imperialismus in Afrika von den Anfängen bis zum Ende des zweiten Weltkrieges*. – Berlin, 1977.
21. Gründer H. *Eine Geschichte der europäischen Expansion. Von Entdeckern und Eroberern zum Kolonialismus*. – Stuttgart, 2003.
22. Gründer H. *Geschichte der deutschen Kolonien*. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2004.
23. Zimmerer J. *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904–1908) in Namibia und seine Folgen*. – Berlin, 2003.
24. Schildknecht J. *Bismarck, Südwestafrika und die Kongokonferenz*. – Hamburg, 1999.

Goncharenko L.L. *The German historiography of Otto von Bismarck's colonial policy*. In the article is analysed the state of studying the colonial policy during the reign of O. Bismarck by German scientists. Is given the information support for further research of the German colonialism. Are identified the existing positions and evaluation by researchers of the German colonial policy during the O. Bismarck reign.
Key words: Germany, colonial policy, Otto von Bismarck, Chancellor, historiography

Н. І. Романцова

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНЦІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядаються питання щодо оцінок радянськими істориками фундаментальної праці М. Грушевського «Історії України-Руси». Аналіз оцінок дозволяє з'ясувати ідеологічні засади, які обумовили методологічну обмеженість радянської історіографії. Ключові слова: «Історія України-Руси» М. Грушевського, історіографічна оцінка, радянські історики, ідеологія

Радянська історіографія як спроба насадження тоталітарної ідеології в історичних дослідженнях потребує наукового аналізу. В ідеологізованих псевдонаукових оцінках радянських істориків знайшов відображення їхній «класовий» погляд на історичні дослідження вчених, праці яких не відповідали радянським ідеологічним стереотипам. Найбільш виразно це виявилось в ідеологічних нападах радянських істориків на М. Грушевського та його основну наукову працю – багатотомну «Історію України-Руси» (далі – ІУР). У цьому ґрунтовному дослідженні Михайло Сергійович висвітлював, на науковій основі, національну історію українців, що становила основу формування їхньої історичної пам'яті, було ідейним підґрунтям боротьби за відновлення української державності.

Національна спрямованість наукових праць М. Грушевського, а особливо ІУР, після утвердження в Україні тоталітарного комуністичного режиму, викликала категоричне неприйняття, з боку радянських істориків. Аналіз їх історіографічних оцінок щодо ІУР становить значний науковий інтерес, оскільки дозволяє з'ясувати ідеологічні засади, які обумовили методологічну обмеженість радянської історіографії.

В науковій літературі присутні різні історіографічні оцінки ІУР М. Грушевського. Елементи історіографічного аналізу цієї проблеми зустрічаються в роботах Л. Винара [1, 20,23], О. Прицака [2, LV], В.Тельвака [3, 54–56], В. Кравченка [4, 164,165]. Однак дослідники недостатню увагу звернули на висвітлення питань радянської історіографії щодо ІУР. Метою статті є комплексний аналіз оцінок цієї роботи радянськими істориками.

Дослідження засвідчує, що ІУР – головна праця видатного історика, яка була справою всього його життя. Вчений визнавав, що «написання суцільної історії України... ще в київських часах» стало його «задушевною гадкою...», питанням честі своєї і свого покоління». Готуючись до видання першого тому ІУР, Михайло Сергійович провів значну підготовчу роботу. Основою для написання цієї праці став загальний курс історії України, прочитаний ним у Львові, протягом 1894–1897 рр. [5, 206]. У процесі написання ІУР, автор, разом з учнями, провів ґрунтовну археографічну роботу.

І. Верба зазначає, що за теоретичну основу першого тому, М. Грушевський поклав «методологічні підходи, висловлені ним у численних статтях». Для його моделі вчений «застосував принципи класичної (позитивістської) історіографії, поєднавши з романтичним народництвом та німецькою класичною філософією», взявши за основу «метод критичного джерелознавства» [6, 84]. Впродовж 1898–1936 рр., за життя автора та по смертю, були опубліковані 10 томів ІУР [7, 233].

Ще з часу публікації першого тому ІУР, ця праця зумовила значний науковий інтерес у наукових та громадських колах різних країн. За радянської доби мала місце суттєва еволюція історіографічних оцінок щодо ІУР М. Грушевського. У 1920-х рр. історики ще не боялися давати позитивну характеристику цій праці. Так, увагу до неї виявив, тісно пов'язаний з Україною, В. Пічета. Він відзначав вплив ІУР М. Грушевського на дослідників і України, і Білорусі, для яких вона – «настольна книга» та називав її «енциклопедією з історії України» [8, 198].

Д. Багалій у «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті» зазначав, що ІУР є працею життя М. Грушевського, яка «поставила його на найвищий ступінь між сучасними істориками України, дала йому центральне місце в українській історіографії, яке раніше посідав його вчитель В. Антонович» [9, 87].

З погляду оцінки ІУР, значний історіографічний інтерес становить стаття про М. Грушевського, опублікована в першому виданні «Большой советской энциклопедии» (далі – БСЭ) 1930 р. Це була, можливо, одна з останніх публікацій, де наукова діяльність історика висвітлювалася об'єктивно. Автор енциклопедичної статті вказав, що в цій головній праці вченого було поставлено завдання дати «історичне обґрунтування самостійності українського народу». Були зазначені також періоди української історії, які виділив Михайло Сергійович. Підкреслено, що перший том ІУР є «найбільш глибоко та ретельно розробленим». Наголошувалося, що автор цієї праці відкинув «наявність загально-руської народності», вважаючи, що «з найдавніших часів слов'янської колонізації східна група слов'янства складалася з трьох основних народностей: української,